

БЕРУНИЙНИ АРМУҒОН ЭТГАН ШАҲАР: У НЕЧА ЁШДА?

Курбанбаева Мунаввара Козибаевна, УрДУ ўқитувчиси, КМУ мустақил тадқиқотчиси

THE CITY THAT BLESSED BIRUNI: HOW OLD IS IT?

Kurbanbaeva Munavvara Kuzibaevna, teacher of the UrSU, independent researcher of the KSU

ГОРОД, СОЗДАВШИЙ БЕРУНИ: СКОЛЬКО ЕМУ ЛЕТ?

Курбанбаева Мунаввара Казибеевна, преподаватель УрГУ, независимый исследователь КГУ

Аннотация: Мақолада Кат (Фир, Пил, ал-Фир) шаҳрининг тарихий аҳамияти ва унинг ёши ҳақида фикр юритилади. Бу борада ушбу масалага доир тарих, тилишунослик, ҳамда ономастикага оид адабиётлар таҳлил этилиб, шу асосда муаллиф мулоҳазалари баён этилади ва хулоса чиқарилади.

Калит сўзлар: Абу Райҳон Беруний, Кат, Пил, Фир, афризийлар, “Авесто”, хоразмий тили.

Abstract: The article discusses the historical significance of the city of Kat (Fir, Pil, al-Fir) and its age. In this regard, the literature on history and linguistics on this issue is analyzed, and on this basis the author's observations are expressed and conclusions are drawn.

Keywords: Abu Raykhan Beruni, Kat, Pil, Fir, Africans, "Avesta", Khorezmian language.

Аннотация: В статье рассматривается историческое значение города Кат (Фир, Пил, аль-Фир) и его возраст. В связи с этим анализируется историко-лингвистическая литература по данному вопросу, на основе которой высказываются соображения автора и делаются выводы.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, Кат, Пиль, Фир, африканцы, «Авеста», хорезмийский язык.

КИРИШ. Буюк қомусий олим, буюк ватандошимиз Абу Райҳон Беруний ҳақида гап кетар экан, бу зотнинг илм-фанга қўшган бемисл улкан ҳиссаси, юксак тафаккур ва билим соҳиби эканлиги, деярли барча фан соҳалари бўйича инсон ақли ета олиши мумкин бўлган энг сўнгги чегараларгача кўтарилгани хайрат билан эътироф этиб келинмоқда.

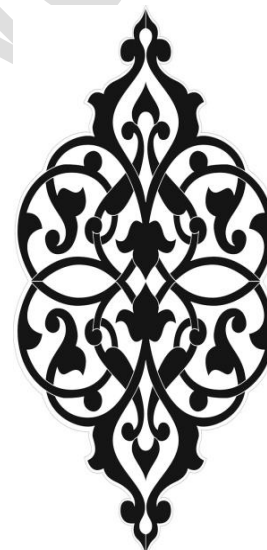
Буюк аллома инсон туйғуларининг энг олийси, гултожи бўлган ватан туйғусини қуйидагича улуғлайди: “Улугликнинг бош белгиси она юртни севишидир”. Буюкликни ватанга бўлган муҳаббат, садокат, фидойиликда деб билди ва унга муҳаббатини бутун умр, мусофирликда, гурбатда юранида ҳам қалбининг тўрида сақлади. Ватани ва халқига, илм-фанга

<https://orcid.org/0009-0002-6202-2064>

e-mail:

tamaddunnuri1@gmail.com

фидойилигини ўзининг оламшумул асарлари, кашфиётлари орқали ифода этиб, ўзига ва сеvimли халқига мангу ҳайкал қўйиб кетди.

Юксак эътирофларга сазовор бўлган буюк даҳо “362 ҳижрий йили зу-л ҳижжа ойининг 2-сида (милодий ҳисоб билан 973 йилнинг 4 сентябрида) Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳри яқинида дунёга келган” [1] лигини дунё олимлари эътироф этиб келмоқдалар. Чунки Абу Райҳон Берунийнинг ўзи “Менинг туғилган вақтим Хоразм шаҳрида юз берган бўлиб, унинг кенгламаси шимол тарафда 41°21' ва Мадина туссаломдан шарқ йўналишида узоқлиги тўлиқ бир текис соат; туғилишим ҳижрий 362 йилнинг учинчи зулҳижжаси – пайшанба кунига тўғри келган”, деб ёзган [2]. Аллома кўрсатган ушбу географик кенгликлар ўрганилганда, у ҳозирги Беруний тумани жойлашган ҳудудга тўғри келиши олимлар томонидан аниқланиб, шундан сўнг туманга Беруний номи берилган. Кат (Кот, Кас) шаҳрининг энг аввалги номи “Хоразм” бўлган. Ҳатто юнон тарихчиси Геродотдан олдин ўтган Гекатий ҳам Катни “Хоразм” шаҳри дея тилга олиб ўтади. Машҳур олим Ҳасан ал-Басрий, Саҳоба Абу Ҳурайра, Берунийнинг ўзи ва бошқа кўплаб манбаларда Кат (Кот) “Хоразм” деб ёзиб қолдирилган. Кот (Кат) сўзи тепалик устига қурилган қалъа маъносини англатади [3], дейилади айрим манбаларда. Шунингдек, Беруний “Сайдана” китобининг муқаддимаси тўртинчи фаслида ўзининг хоразмлик эканлиги ва ўз тили хусусида аниқ ёзиб кетган” [4].

4-10 асрлар оралиғида қадимги Хоразмнинг пойтахти бўлиб турган Кат, ҳозирги Беруний тумани маркази яқинида жойлашган бўлиб, буюк ватандошимиз Абу Райҳон Беруний Жайхуннинг ўнг соҳилидаги ана шу Кат шаҳри яқинида дунёга келган.

Хоразм – “Машрикда Хоразм (Кот шаҳри) деган шаҳар бор. У Жайхун соҳилида жойлашган. Бу шаҳарни малоиклар чор-атрофдан ўраб турадилар ва бамисоли келинни пардозлаб, ясантириб, куёви уйига олиб боғанлари каби улар Хоразм шаҳрини ясан-тусан қилиб жаннатга етаклайдилар. Оллоҳ-таоло Хоразмнинг битта қабристонида юз минг шаҳидни тирилтирадики, улардан ҳар бир шаҳиднинг даражаси Бадр жангининг

шаҳидлари мақомига баробардир...” Ҳасан ал-Басрий [5].

“Хоразмнинг қадимий пойтахти Кат Амударёнинг ўнг соҳилида, ҳозирда туман маркази бўлмиш Беруний шаҳри ўрнида бўлган. (Унинг аввалги номи – Шаббоз). Қадим замонларда шаҳарда пахсадан ўралган Фир номли баланд қалъа бўлган. Қалъанинг теvarак-атрофи уч қават девор билан ўралган” [6] (П.Г.Булгаков. “Абу Райҳон Беруний”. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1973й. 7-бет).

Илк ўрта асрларда Хоразмда 40 та шаҳар барқ уриб гуллаб турган. “Уларнинг энг сўлими Кат эди”, дейди араб географ саёҳатчиси Ал-Муқаддасий [7]. У ўзининг «Аҳсон Ат-тақосим фи-маърифат ал-ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарида Кат ҳақидаги қуйидаги жумлаларни келтириб ўтади: «Шаҳар (Кат) ғоят даражада кўркам, унда фозилу-олимлар, нафис адабиётнинг кўпдан-кўп билимдонлари бор...» [8].

Бундай тарихий манбалар айнан илк ўрта асрларда, Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичидаёқ Хоразмнинг роли катта эканлигидан далолат беради. Ал-Хоразмий, Абу Наср Ибн Ирок, Абу Райҳон Беруний ва бошқа алломалар Шарқни маданий ва илмий тараққиёт чўққисига олиб чиққанлиги тарихдан маълум. Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида ўзидан олдин яшаб ўтган Ал-Қусумий, Иброҳим ибн ас-Сарий, Абу Яхъё ибн Куноса, Абу Ханифа ад-Дийноварий, Ҳамза ибн Ҳасан, Муҳаммад ибн Мусо ибн Шокир, Ҳасан Хоразмий каби олимлар номларини ҳамда уларнинг “Уламолар мажлиси”да кучли илмий фаолият олиб борганликларини ёзган. Катдаги “Уламолар мажлиси” “Маъмун академияси учун пойдевор бўлган [9].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. 1976 йилда чоп этилган “История Хорезма” асарида эса шундай дейилади: “Хоразм ҳудудида бизнинг эрамиздан анча илгари Хоразм давлати ташкил топган бўлиб, Урарту давлатидан кейинги қадимги давлат эди. Хоразмликлар ўзига хос маданият намуналарини яратдики, бу шарқ халқларининг тарихий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг машҳур маданият ва илмий марказларидан

бири бўлган бу ўлка Осиё ва Европа мамлакатлари билан транзит савдо маркази ҳам эди [10]. Хоразм ўлкаси Хитой, Эрон, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан доимий алоқада бўлган. Бу алоқа бу ўлка халқи тили ва маданиятида ўз изини қолдирган” [11].

Жаҳон цивилизациясида шундай ёрқин из қолдирган, дунё тамаддунига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган бу ўлка тарихини янада мукамалроқ ўрганиш фанимиз олдида турган катта вазифалардан биридир. Тўғри, қадимги Хоразм цивилизацияси, тарихи ва маданияти борасида кўплаб илмий, археологик тадқиқотлар олиб борилган. Ўз соҳасининг забардаст вакиллари ўз илмий фаолияти давомида Хоразм тарихини ёритганлар. Лекин, бу ўлка шундай бой хазинаки, ҳали унинг очилмаган қирралари кўп.

Айниқса, буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний туғилган Кат шаҳри тўғрисида ечилмаган саволлар кўп. Шулардан бири унинг барпо этилган санасига аниқлик киритиш масаласидир. Биз шу пайтгача тарихий манбаларда келтирилган: Хоразмшоҳ Афғиғ ўз қароргоҳини милодий 305-йилда Хоразмнинг қадимги Кат шаҳрига кўчиради, шаҳар қайта тикланиб, Ал-Фир қасри ичига шоҳ ўзига янги сарой қурдиради. Худди шу даврдан бошлаб Хоразмнинг Афғиғий шоҳлари олди тарафига шоҳ ва орқасига суворий тасвирлари туширилган кумуш тангалар зарб этиб, мамлакатнинг ички ва ташқи савдо муносабатларини мустаҳкам ўрнатиб оладилар, деб Кат шаҳрининг тарихини шу санадан ҳисоблаб келмоқдамиз. Лекин, эътибор қаратадиган бўлсак, “**ҚАДИМГИ** Кат шаҳрига кўчиради, шаҳар **қайта** тикланиб, Ал-Фир қасри **устига** қурилади” деган жумлалар бор. Шу ернинг ўзидаёқ, Кат шаҳри 305-йилдан аввал ҳам мавжуд бўлгани аёнлашади. Бу шаҳар ўтмишини тарих қаърларидан излаб кўришда жой номлари, атамалар, топоним бирликларининг келиб чиқиши, этимологиясини ўрганиш энг асосий қурооллардан бири бўла олади, деб ўйлаймиз. Чунки, жой номлари ҳар қандай тилнинг энг турғун бирлиги ҳисобланади. Асрлар, минг йилликлар оша улар сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга қарамасдан сақланиб қолаверади. Бу фанда исботланган ҳақиқатдир.

Биз ҳам Хоразм топонимларининг билимдони З.Дўсимов, Х.Эгамовлар, олимлар Э.Бегматов, Аллаяро Қутлумуратов, ёш олима Дилдора Жуманиязоваларнинг илмий кузатувлари асосида “Кат” топоними ҳақида фикр юритишни мақсад қилдик.

МУҲОКАМА. Хоразм топонимининг жуда қадимийлиги қатор манбалардан маълум. Унинг турли манбаларда турли шаклда (Авестода “Ҳваирзем”, латинча “Хорасмия”, вавилонча “Ҳумаризма”, эламча “Маразмис”, араб манбаларида “Хварзм”, янги эранинг 8-асрига оид хоразмий тангаларида “Хорзм”, қадимги форс тилида “Уваразмис” каби) тилга олиниши ҳам унинг жуда узоқ ўтмишдан бизга етиб келганини кўрсатади. Топонимнинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, унинг маъноси турлича изоҳланади. Жумладан, бу сўз «паст текислик, ер» (Клипперт ва Лерх), «унумдор ер» (Бюрнуф, Захау, Гейгер) ёки аксинча «ёмон, унумсиз ер» (Юста ва Шпигель) деб изоҳланади. Айрим тадқиқотчилар топонимни “Хурр”, “Хоршед” «куёш» сўзи билан боғлайдилар (Савельев), яъни Хоразм «куёш ўлкаси» демакдир [12].

Тил жиҳатидан Эрон тилларининг шарқий гуруҳига мансуб бўлган Хоразмнинг қадимги аҳолиси (хоразмийлар) ўтмишда ҳар хил халқ ва қабилалар билан аралашган [13]. Айрим илмий адабиётларда ёзилишича, кўп сонли туркий қабилаларнинг Хоразмда ўтроклашиб қолиши [14] хоразмийлар тилининг аста-секин йўқола боришига ва Хоразмда туркий тил (ўғуз ва қипчоқ) тилининг «ғолиб тил» бўлиб қолишига сабаб бўлган. Лекин шунга қарамай, 13 – 14-асрларгача Хоразмда хоразмийлар тили сақланган, аниқроғи 14-асрнинг ўрталарида ва охирида Жанубий Хоразмда ҳам, Шимолий Хоразмда ҳам хоразмийлар тилини биладиган кишилар бўлган [15]. Бу тилга оид лексик қатлам Хоразм шеваларида, жумладан тарихий ономастикага оид бирликларида ҳозиргача сақланган. Хоразмийлар тили ўз ўрнини туркий тилга бергандан сўнг ҳам Жанубий Хоразм аҳолиси ўғузлар билан, Шимолий Хоразм аҳолиси эса қипчоқлар билан кўпроқ иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатда бўлганлар. Бу хил тарихий жараёнлар, албатта, Хоразмда икки хил: Хоразм – ўғуз ва Хоразм – қипчоқ лаҳжаларининг мавжуд бўлишига

сабаб бўлган. Умуман, Хоразм шеваларининг тарихи ва уларнинг лингвистик хусусиятлари Ф.Абдуллаев, О.Мадрахимов, А.Ишаев ва бошқа тилшунослар томонидан атрофлича текширилган. Бу шубҳасиз, ҳозирги Хоразм шевалари (ва умуман туркий тилларнинг кўпчилиги) лексикасида, хусусан ономастик тизимида ўз изини қолдирган. Тилшунос олимлар шева лексикасида бизга аниқ бўлмаган қатламнинг мавжудлигига аллақачон эътибор берган эдилар. Хоразм ономастик тизимида кўплаб грамматик унсурлар ва лексик бирликлар мавжудки, уларни ҳозирги форс тиллари асосида изоҳлаш мумкин эмас. Бу шубҳасиз, қадимги хоразмликлар тили қолдиқларидир: «арна», «говик», «созок», «лобир» ва бошқалар. Бу фактлар хоразмий тилининг «Авесто» тили билан муносабати ҳақида гапириш учун асос беради. Умуман «Авесто»нинг мазмуни ранг-баранг бўлиб, унда Марказий Осиё ва Хоразм ҳудудларида яшаган халқларнинг тили, элементлари, номлари, турли иборалар учрайдики, уларни текшириш шубҳасиз, воҳа халқи ва тили тарихини ўрганишда бебаҳо манбадир. «Авесто»да «вара» компоненти қатнашган номлар учрайди. Ушбу элемент ҳозирги Хоразм ономастик тизимида анча сермахсул бўлиб, у дунё мамлакатларининг кўпчилик жойларида учрайди [16]. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Китобул футух» асарида Хоразм уч шаҳардан ташкил топганини, Ал-Фир шаҳарнинг энг мустаҳкам қисми эканлигини ёзади [17]. Кейинги адабиётларда ва Хоразм шеваларида номнинг Пил (Фил) шакли қўлланади. Бу маълум қонуниятга эгадир. Чунки ҳар бир давр ўзига хос ном қўйиш услуби ва моделига эга бўлган. Бундан ташқари, Хоразм ҳудудида турли тилда гаплашувчи халқлар яшаганини назарда тутсак, бу табиий ҳолдир. Юқорида қайд этилган қадимги «Пил» ёки «Фир» номи ҳам «Авесто»даги «вара» сўзи билан боғлиқдир. «Вара» – деворлар ичида одам яшайдиган «шаҳар», яъни «истехком, турар жой» деган маънодадир [18]. «Вара» ҳозир ҳам айрим

топонимлар таркибида «Вар», «Вур», «Бур», «Буру» каби вариантларда учрайди. Шунингдек эрон, сўғд тилларида унинг «пар», «парак» варианты ҳам мавжуд. «В > п» ҳодисаси изоҳ талаб қилмайдиган фонетик ўзгаришдир. Бу сўзларнинг деярли ҳаммасида «кўрғон, девор, истехком, шаҳар» каби маънолар мавжуд: Далварзин – «тепадаги кўрғон», Варахша (ахшилар, ахси қабиласи қалъаси), Варданзи [19] (подшоҳларнинг махсус кўрғони, қароргоҳи) ва ҳоказолар. Бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг энг қадимгиларидан бири «Авесто»дир. Шунингдек, бошқа қатор ёзма ёдгорликларда Хоразм номининг биринчи қисми фонетик жиҳатдан анча ўхшаш: қадимги форс тилида Ввара (Вваразмис), вавилонча Хумарри (Хумаризма), эламча Мара (Маразмис), арабча Хвар (Хваризм), Хоразм тангаларида Хвр (Хврзм) каби. Бу вариантларнинг «Авесто»да тилга олинган «Вара» билан жуда ҳам ўхшашлигини кўриш қийин эмас. Вара – «деворлари ичида одам яшайдиган шаҳар» яъни «истехком, турар жой» деган маънодадир. Хоразмнинг қадимги пойтахти «Фил (Фир)» ҳам шу сўз билан боғлиқ. Ҳозирги даврдаги «Пил» формаси қонуний ўзгаришдир. Яъни туркий тилларда «ф» товушининг йўқлиги сабабли «ф > п» шунингдек, «р > л» бўлган. Бу шаҳарнинг «Фир» шаклида ёзилганлиги ёзма манбалардан маълум¹. Беруний: «Ал - Фир ўн милча ва ундан кўпроқ масофадан кўринар эди. Жайхун ҳар йили уни парчалаб, бузиб ва йиқитиб кетарди, ниҳоят Искандар тарихининг минг уч юз бешинчи йилида ундан асар ҳам қолмади»[20] деб ёзади. Шундай экан Пил топоними: Пур, Фир, Пир, Пил шаклида ўзгарган. «Пур» компоненти этимологик жиҳатдан «Вар»га алоқадор бўлса керак. Ҳозирги Ҳиндистонда бу сўз «шаҳар» маъносида қўлланади: Кампур, Сингапур. Қадимги Кушонлар империясининг пойтахти ҳам Пурушапур (Шопур шаҳри – Шопур шу империя ҳукмдорининг исми) деб аталган. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқ томонидаги бир шаҳар Джайпур деб юритилади [21].

¹ Жуманиязова Дилдора Худаяровна. Хоразм воҳаси тарихий ономастикаси. Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Урганч, 2019. –Б.57.

Ҳиндистоннинг пойтахти Дели шаҳри «Махабхарата»да қайд қилинган шаҳар ўрнида 10-асрда барпо этилган. Бу шаҳар Индрапраста деб аталган. Птолемейнинг ёзишича шаҳар Индабара (ҳинд шаҳри, ҳинд кўрғони) деб юритилган (Никонов. КТС, 118). Шундай қилиб, «пур» сўзининг Авестодаги «вара» билан алоқаси шубҳасиздир. Қизиғи шундаки, венгер тилида ҳам «варош» «қалъа, укреплённый город» деган маънони билдиради (Никонов. КТС. 75). «Вара», «пар» элементининг тарқалиш ареали анча кенг. Немис тилидаги «бург» ҳозирги кунда ҳам кўплаб топонимлар таркибида учрайди (Аугсбург, Магдебург, Гамбург каби) ва «шаҳар, укреплённый город» маъносини англатади [22]. Бу ҳам «вара» компонентининг фонетик вариантыдир. Булардан ташқари айрим ўзбек шеваларида «парак» сўзи «тўсиқ, девор» маъносини англатади. Республикамиздаги Кампарак (канти парак - «шаҳар девори» маъносида) топоними шу сўз асосида ясалган. Бухорода шаҳар ва қишлоқларни ўраб олган девор ҳам шундай юритилади, яъни «парак» дейилади. Тошкент вилоятидаги Паркент қишлоғининг биринчи қисми шубҳасиз «пар» (девор, тўсиқ) сўзи билан алоқадор. Паркент – «тўсиқли, ўралган шаҳар» демакдир. Юқори Зарафшон ва Яғноб тарихий ономастикага оид бирликларида «вара» компоненти билан ясалган бир қатор номлар мавжуд: Катвара, Чукирвара, Шунчивара, Газвара, Чугунбара, Зирквара, Гажвара ва ҳоказо.

«Пар», «вара», «пур» каби вариантларга эга бўлган бу сўзнинг семантик доираси жуда кенгдир. Бу сўз «девор, кўрғон, қалъа, шаҳар, молларни қамайдиган тўсиқ, чегара, ғов» каби ўнлаб маъноларни ифодалайди [23]. Мазкур сўзнинг «пур» шакли кейинчалик хоразмий тили шаклланигандан кейин вужудга келган. Бу қалъанинг вужудга келиши даврдан ҳам кўриниб турибди.

НАТИЖАЛАР. «Ал-Фир Хоразм шаҳри яқинидаги қалъа эди, - деб ёзади Абу Райҳон Беруний – у лой ва хом ғиштдан қурилган бўлиб, бири ичига иккинчиси қурилган ва биридан иккинчиси баланд учта девори бор эди ва уларнинг ҳаммасидан подшоларнинг кўшкы баланд эди ва (Африғ) ўз

кўшкыни Искандардан кейин 660 йилда Ал-Фирнинг ичига солди» ёки «...Африғ Искандар тарихининг олти юз ўн олтинчи йилида (милодий 305 йилда) пойтахтини қадимги Кат шаҳрига кўчирди, Ал-Фир устига ўз қасрини қурдирди. Кейин хоразмликлар – Африғ ва унинг авлоди подшолигидан тарих олдилар [24]» деб ёзади. Берунийнинг бу сўзларидан маълум бўладики, африғийлар ҳукмронлигидан олдин ҳам Фир шаҳри мавжуд бўлган. Дарҳақиқат, атоқли отлар, хусусан топонимлар жуда қадимий даврлар маҳсули бўлиб, халқ тарихи ва тили ҳақида муҳим маълумотларни ўзида сақлайди. Чунки номлар маълум тарихий давр, ижтимоий муҳит ва сиёсий тузумнинг маҳсулидир. Шу нуқтаи назардан «Авесто» китобининг аҳамияти бекиёсдир. Бу асар бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг энг қадимийсидир. Китобда турли типдаги киши атоқли отлари, диний эътиқодлар билан боғлиқ теонимлар, жой номлари, уруғ-қабилла номлари мавжуд. Шу жумладан, буюк аллома Абу Райҳон Беруний туғилиб ўсган ва ўзи асарларида ёзиб қолдирган шаҳар номлари бўлган «Кат», «Фир» компонентлари ҳам мавжуд.

Ҳар қандай тилда энг турғун бирлик бу номлар, айниқса, жой номларидир. Б.А.Серебренников: «Номлар ғайриоддий турғунликка эга бўлади. Ер юзида халқлар ва тиллар йўқ бўлиб кетиши, номлар эса ўзига хос атоқли отлар тарзида бошқа халқлар томонидан осон ўзлаштирилиши ва шу йўллар билан минг йиллаб сақланиши мумкин» [25], деган сўзлари билан атоқли отлар, номлар, жой номларининг минглаб йиллар сақланиш хусусиятини тўла очиб беролган.

ХУЛОСА. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Абу Райҳон Беруний каби буюк даҳони дунёга армуғон этган, уни вояга етказган, олим сифатида шакллантирган Кат шаҳри тарихи «Авесто» яратилган даврлардан ҳам қадимийроқдир. Инсоният тарихидаги энг қадимий, милoddан аввалги 6-7-асрларда Хоразм воҳасида вужудга келган бу бебаҳо манба Марказий Осиё, хусусан, бизнинг ўлкамиз халқларининг моддий ва маънавий ҳаёти, диний қарашлари, инсонни ўраб турган борлиқ ва инсон тўғрисидаги тасаввурлар, урф-одат ва қадриятлар тўғрисида маълумотларни

беради. Асарда милоддан аввалги 13-асрдан милоднинг 4-асригача бўлган тарихий воқеалар акс этади. Унда халқимизнинг буюк ҳаётий тажрибаси тажассум топган бўлиб, маънавий юксакликка, эзгуликка, покликка, ҳалол меҳнат қилишга даъват этилади, адолат ва тенглик ғояси тараннум этилади. Бундай илмий ва диний маълумотлар изчиллик билан баён этилган, юксак илмий, ғоявий даражадаги китоб дунёга келиши учун у яралган муҳит, жамият ҳам ўз замонаси учун ғоят тараққий топган, кучли давлатчиликка эга бўлмоғи шарт. Шундай экан, аждодларимизнинг бебаҳо мероси бўлган «Авесто» ҳар томонлама ўз замонасининг илғор ва қудратли давлати Хоразмда вужудга келгани бежиз эмас. Шулардан келиб чиқиб, Хоразм давлатининг пойтахти бўлган Кат шаҳри «Авесто»дан ҳам қадимийроқ, 3000 – 3500 йиллик, ҳатто ундан ҳам узокроқ тарихга эга, деган хулосага келиш мумкин. Кат қалъасининг вужудга келиш вақтини тўғри белгилаш, бу борада илмий изланишлар олиб бориш олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. У.И.Каримов. Абу Райҳон Беруний. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. Ўзбекистон, Фан нашриёти. Тошкент -1973. –В.19.
2. П.Шермухамедов. Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати. Т. “Ворис-нашриёт”, 2009йил, 18-бет.
3. П.Шермухамедов. Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати. Т. “Ворис-нашриёт”, 2009йил, 18-бет.
4. Доктор Забиҳулло. Аҳволи ва осори Абу Райҳоний Беруний. Техрон. Ҳ.Аминов таржимаси. Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва ижоди. Беруний авлодлари тўплами. 1998 йил. –В.21-22.
5. П.Шермухамедов. “Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати”, Т. 2009 й. 25-бет.
6. П.Г.Булгаков. “Абу Райҳон Беруний”. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1973й. 7-бет.
7. Ал-Муқаддасий (947-1000) Қуддусда туғилган араб географ-саёҳатчиси. Баъзи манбаларда ал-Мақдисий деб ҳам берилган.

8. Матякупов Т. <https://megaline.uz/index.php?newsid=996>
9. Мунаввара Курбонбоева. Дунёларни уйғотган даҳо. Тошкент: Akademnashr.-В.126.
10. История Хорезма, Т, 1976, стр.3.
11. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным полеантропологии, М, 1959, стр. 24.
12. Муъин Муҳаммад «Фарҳанги форсий». 4-жилд. Техрон 2001 й. 51-52 б.
13. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным полеантропологии, М, 1959, стр. 24.
14. Бартольд В.В. Хоразмда кўчманчи халқларни ўтроклашиши 13 асрда бу ерда бўлган хоразмийлар тилининг деярли тамомила туркийлашиши билан тугади. История УзССР, т 1, кн. 1. 1956, стр.371.
15. Фрейман А.А. Хорезмийский язык, И, М, Л, 1951, стр. 8-9.
16. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, 1985 й, 13 б.
17. Материалы по истории туркмен и Туркменистана, М., 1939 г. И т. 183 б.
18. Дўсимов З. Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т. 1977 й. 37-38, 46 б.
19. Дўсимов З. Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т. 1977 й. 37-38, 46 б.
20. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Абдуфаттоҳ Расулов ва бошқалар таржимаси. Тошкент, 1968 йил, 71-бет.
21. Жуманиязова Дилдора Худаяровна. Хоразм воҳаси тарихий ономастикаси. Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Урганч, 2019. –Б.58.
22. Веселовский Н. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве.СПБ.1877. 24 б.
23. Хромов А.Л. Согдийская топонимия Верховного Зеравшана. 95 б.
24. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I том, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Абдуфаттоҳ Расулов ва бошқалар таржимаси. Тошкент, 1968 йил, 71-бет.
25. Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.: 1979. –С.10.